

ДОСЛІДНИК „НЕРУШЕНОГО ТЕРЕНУ”

I

Цього року, 1981, минає 110 років від народження і половина стільки, цебто 55 років від смерти визначного наукового діяча *Володимира Гнатюка*, довголітнього наукового секретаря НТШ у Львові, визначного етнографа й фолкльориста всеслов'янського значення, правописника, мовознавця й літературознавця, перекладача, публіциста й редактора-журналіста. Він був сучасником і співробітником двох велетнів української науки того часу — Михайла Грушевського й Івана Франка, хоч був тільки їх учнем, бо вони обидва були вже старшими науковими діячами, коли він тільки починав свою наукову кар'єру під їх проводом, тому він присвятив їм, „подвижникам української науки, приятелям і вчителям молодіжи”, перший том своїх „Етнографічних матеріалів з Угорської Русі”. Але Грушевський уважав його не тільки своїм та Франковим учнем, але й помічником і товаришем праці, який творив з ними певну наукову трійцю НТШ у Львові протягом кільканадцяти років.

Коли Грушевський приїхав до Львова на посаду професора історії у Львівському університеті в 1894 р., Гнатюк починав тоді свої студії в тому ж університеті і відразу став пильним учасником сходин, які організував Грушевський, щоб готувати молодих людей до наукової праці. На тих сходинах Гнатюк тоді реферував етнографічну літературу, а Грушевський друкував його у Записках НТШ.

Народною творчістю Гнатюк цікавився ще змалку, як аматор, та коли став студентом університету, почав цікавитися нею професійно, бо етнографія й фолкльор, побіч літератури й мови, були предметом його студій. І тоді, захочений і зворушений статтею М. Драгоманова (в газеті „Народ” у березні 1895 р.), який писав про Закарпаття, тоді „Угорську Русь” як „нерушений українськими дослідниками терен”, вирішив на власні очі побачити той „нерушений терен” і вже в часі вакацій 1895 року вибрався, разом з іншим фолкльористом, Осипом Роздольським, в мандрівку на Закарпаття, головню у східні райони. Через рік, у 1896 р., він аж двічі

побував на Закарпатті, раз на весні, а другий раз влітку й відвідав різні села на території Сх. Словаччини, цебто Пряшівщини, української землі, і зібрав багатий і цікавий фолклорний, етнографічний, історичний а навіть статистичний матеріал. Вернувшись до Львова, він представив свої здобутки проф. Грушевському й голові Етнографічної комісії НТШ І. Франкові, а вони доручили йому ті матеріали впорядкувати й опрацювати і надрукували їх в „Етнографічному збірнику”, п.з. „Етнографічні матеріали з Угорської Руси”. То й була перша його збірка закарпатського фолклору, присвячена Грушевському й Франкові. Друга книга тих матеріалів появилася в 1898 р. як IV том ЕЗ, а обидва томи містять саму тільки прозову народну творчість — легенди, новелі, казки, байки, оповідання про історичні особи й анекдоти — на яку фолклористи до того часу не звертали уваги, захоплені пісенною творчістю, яка єдина вважалася гідною уваги, тому Гнатюка зовсім справедливо вважають першим дослідником і збирачем закарпатської народної прози. Особливістю його записів було те, що вони були не аматорські, як багато інших попередніх записів, а професійні, цебто наукові, із повним збереженням особливостей народної мови й вимови та наголосів і всіх лексичних і морфологічних форм, тому вони й відзначаються, як стверджують всі, хто писали про це, докладністю, без тих багатьох недоліків, яких повно було в записах давніших записувачів-аматорів. А крім того, Гнатюк пильно шукав паралельних творів в іншому слов'янському і позаслов'янському фолклорі. Таким способом його записи включаються в загальнослов'янський, а то й європейський фолклор. Це й дає право вважати Гнатюка першим професійним збирачем і дослідником фолклору Закарпаття. Але й сам Гнатюк казав, що, записуючи свої матеріали, він тримався тієї засади, щоб записати все, слово в слово, і не пропустити ніже тії коми, а про це йому найбільше йшло (ЕЗ т. III, ст. XIII). У вступній статті до III тому він дає мовознавчу характеристику закарпатських говірок за фонетичними ознаками.

Іншою особливістю його записів було те, що він, як уже згадано, побіч автентичних записів подавав також паралельні зразки з інших джерел різних народів, а це помагало йому орієнтуватися в європейському фолклорному матеріалі. То була актуальна тоді історично-порівняльна метода у фолклористиці, яка мала те значення для дослідників, що показувала, чи окремі жанри народної творчости були оригінальні, місцеві, а чи мандрівні. І багато тих творів, які він записав, були мандрівні, за його власним ствердженням.

Влітку 1897 р. Гнатюк у четверте вибрався на Закарпаття і цим разом відвідав руські поселення в Бачці (тепер Югославія, тоді південна Мадярщина), — Руський Керестур і Коцур, і за три і пів

місяця записав понад дві сотки (220) прози і понад чотири сотки (430) народних пісень, та чимало інших матеріалів, які заповнили три дальші томи ЕМУР (друга частина III тому, V і VI), які вийшли друком у 1910-11 роках. То були перші записи народної творчості бачванських русинів, серед яких він знайшов виняткових оповідачів. При тому він досліджував і побут бачванців, бажаючи показати їх українське (руське) походження і приналежність. Вислідом цих дослідів була монографія „Руські оселі в Бачці” (ЗНТШ кн. II, т. XXII, 1898, ст. 1-58), яка викликала була навіть наукову дискусію, та ще деякі праці, як „Весілля в Керестурі (1908) і „Казки з Бачки” (1910). Його відвідини руських поселень у Бачці мали велике значення й для самих мешканців, бачванських русинів, бо піднесли їх на дусі, зміцнили почуття спільности і споріднености з рештою українського народу і дало їм певність, що вони не безрідні сироти, а члени великої української родини, хоч називають себе русинами чи руснаками.

П'ятий раз вибрався Гнатюк на Закарпаття влітку 1899 р. з пляном перейти всі комітати заселені русинами, відвідати всі руські колонії й устійнити скільки русинів живе на поселеннях, визначити руські етнографічні границі, записати географічні назви, замінені малярськими тощо. Зібрані там матеріали заповнили першу частину третього тому ЕМУР та впорядковані були за територіальною засадою, за окремими селами, щоб видно було словакізацію українських діалектів що далі від сходу на захід. Проїшовши всю територію Сх. Словаччини, т.зв. західні комітати — Земплин, Шарош і Спиш, Гнатюк побачив невеселу картину злиденного життя селянства, яке жило на пісній землі й обкладене було важкими податками.

Останній раз побував Гнатюк на Закарпаттю в 1903 р. коли вертався з о. Корфу у Греції, куди їздив на лікування, й відвідав українські колонії в Банаті (тепер в Румунії), де, м.ін., мав багато клопотів з місцевою владою, яка вважала його російським шпигуном і робила різні перешкоди, внаслідок яких його здоров'я дуже погіршилося, і він вернувся зовсім хворий додому, а після того вже не міг нікуди їздити. Та все ж у Банаті йому вдалося дещо зібрати, особливо прозових творів, які ввійшли до IV тому Етнографічних матеріалів, яким закінчився цей шеститомник, що охоплює 1700 сторінок друку й містить 1000 зразків прозових творів та 485 пісень. Це найбільший збірник закарпатського фолкльору й невичерпне джерело для діалектних дослідів Закарпаття. В передмові до першого тому цього видання Гнатюк писав, що його бажанням було піднести на дусі „угорських русинів” у 100-річчя відродження української літератури 1898 р. народною мовою і причинитися до відродження

Угорської Русі. Він мав надію, що в його сліди підуть і карпатські українці й записуватимуть власну народну творчість, але його надії й бажання не здійснилися, бо освічені русини були помадяршені або помосковщені і до того рода праці не мали ані охоти, ані розуміння, а деякі навіть поборювали й критикували Гнатюка, обвинувачуючи його в тенденційності та незнанні закарпатських діалектів (Е. Сабов).

Закарпатські мандрівки і матеріяли Гнатюк використав і для інших праць, напр., у 1900 р. появилася його важлива діалектологічна праця „Русини Пряшівської епархії та їх говори”, в якій дав нарис історії Пряш. епархії, статистику греко-католицького населення від 1823 до 1896 р., окремий розділ присвятив національним справам, а далі сказав про мову пряшівського населення і поділив його на дві групи — на руснаків і слов’яків — до цих зарахував населення греко-католицького та іншого віровизнання, яке говорило шарисько-земплинською говіркою, що її він уважав українською (руснацькою). Він ствердив, що за кілька століть на території Пряшівщини багато українських сіл пословачилося, тому він називав їх мову не словацькою, а слов’яцькою. Пізніше він частинно відказався від цього поділу і назви, але тут важлива була мовна межа між словаками й українцями, бо чи слов’яки були словаками чи пословаченими русинами, це питання залишилося й далі нерозв’язане. В другій частині цієї праці він дав характеристику говірок 11-ти сіл Пряшівщини з додатком автентичного зразка мови його власних записів.

Крім того, він написав також працю „Руські оселі в Бачці”, в якій порушив питання про походження бачвансько-сремських русинів, описав їх побут, господарство, подав статистику, а також вирішив питання чи суперечку про українсько-словацький кордон, яка набрала була політичного значення, бо деякі російські і чеські дослідники, як Соболевський Пастрнек і Пат відстоювали думку, що українські поселення в Бачці, це словаки. Фолкльорні записи Гнатюка з’ясували питання національної належності поселенців на території тодішньої Мадярщини, зокрема точні діалектні записи показали спільність з українською, а не з словацькою мовою. На цю докладність діалектних записів звернули увагу такі мовознавці, як Іван Панкевич, Євген Тимченко та Федір Жилко (див. Яценко. В. Гнатюк, ст. 16).

У відповідь на погляди Пата й Пастрнека Гнатюк написав полемічну статтю „Словаки чи Русини?”, (1901) і полемічну статтю „Чи бачванський говір словацький?” (1905) і на основі аналізу доказав переконливо свою тезу, додавши ще й свідчення самих бачванців, які признавалися, що вони з діда-прадіда русини.

Професор Віденського університету Ватрослав Ягич признав рацію Гнатюкові, що характеристичні риси бачванського діалекту показують, що це справді „малоруський”, не словацький діалект („Archiv für Slavische Philologie”, 1910, ст. 557).

Про національне питання на Закарпатті Гнатюк писав доволі часто, особливо про населення Спишу, Шаришу і Земплину, шукаючи нових матеріалів на доказ його руського походження. Але крім того, він слідкував за культурним і політичним життям Закарпаття і писав статті на різні теми, друкуючі в різних періодиках в 1906-1922 роках, як от „Из украинских провинций Венгрии” (1906), „З Угорської Русі” (1910), „Національне відродження австро-угорських українців” (1872-1880) (1916), „Літературне товариство ім. О. Духновича” (1919) „Підкарпатська чи Угорська Україна?”, „Чи закарпатські українці автохтони?” (1922). Отже Гнатюк багато зробив для того, щоб науково доказати, що закарпатські русини — вітка українського народу. Для цього він і вивчав історію розселення українців в Австро-угорській державі, їх матеріальну культуру, народну творчість, мову, літературу і т.п. У своїй науковій роботі він виступав не тільки як фольклорист і етнограф, але й як історик, літературознавець, мовознавець, діалектолог, економіст і демограф.

Коли далші мандрівки і поїздки в терен стали неможливі через постійну недугу, Гнатюк продовжував збиральну працю іншими засобами і способами, а перш за все листуванням, висиланням окремих закликів і програм та інструкцій по всій Україні, стараючись притягнути якнайбільше зацікавлених і охочих до цієї роботи. Цими засобами він користувався вже й давніше, але тепер, від 1903 р. це був єдиний спосіб записувати народну творчість. Ще в 1898 р. він надрукував у газеті „Буковина” „Відозву до всіх любителів нашої народної словесности”, в 1899 р. уложив разом з Франком проспект майбутньої збірки легенд, в 1901 р. обидва дослідники зложили програму „В справі збирання етнографічних матеріалів”, у 1902 р. вони надрукували в ЛНВ залик „Збирайте етнографічні матеріали”, в 1904 р. опублікували там же пояснення „До збирачів етнографічних матеріалів, як треба записувати народні твори” а в 1916 р. Гнатюк написав статтю-брошуру „Українська народна словесність” (якої I і II частина передруковані в цьому виданні).

Окрім публічних закликів, Гнатюк вів багатюще листування з різними особами, яких нараховують понад вісім соток, і вони йому надсилали свої матеріали з усієї України, які він упорядковував, включивши також записи давніших фольклористів, як Марії й Опанаса Марковичів, Михайла Максимовича, Осипа Бодяньського, Михайла Драгоманова та інші. Але з того величезного матеріалу лише менша частина була надрукована, чимало знищено в часі війни, але й те,

що збереглося і знаходиться тепер в архіві, становить велике багатство, яких 25 тисяч аркушів.

Перша його власна збірка, то були „Лірники”, збірка лірницьких пісень з Бучаччини, яка вийшла як 2-й том ЕЗ в 1896 р., а за нею пішли: „Галицько-руські анекдоти” (1899), „Галицько-руські народні легенди” (1902), „Знадоби до галицько-руської демонології” (1904), „Коломийки” (два томи, 1905-7), „Оповідання про опришків” (1910), „Гаївки” (1909), „Колядки і щедрівки” (1914), „Українські народні байки” (два томи, 1914), „Народні новелі” (1918). Чимало зібрав Гнатюк також етнографічного матеріалу і видав, крім деяких згаданих раніше, „Бойківське весілля в Мшанці”, „Купання і палення відьм”, Народна пожива і спосіб її приправи”, „Ткацтво в Галичині”, „Похоронні звичаї й обряди”. Його наукові статті друкувалися здебільша в Записках НТШ або в формі передмови в окремих збірниках-томах ЕЗ. Менші статті друкувалися також в журналі І. Франка „Житє і слово” та ЛНВ, якого він був співредактором.

Всі Гнатюкові збірки й видання, як свідчить інший дослідник народної творчості, Філярет Колесса, „обставлені солідним науковим апаратом, словарцями діалектної лексики, вказівками на паралелі з української та інших літератур та попереджені вступними студіями, що розглядають різні галузі усної словесности у зв'язку з дотеперішніми дослідками . . .” Паралельно з тими цінними збірками етнографічних матеріалів ідуть студії Володимира Гнатюка з обсягу українського фолкльору, що появлялися головно в Записках НТШ. На першому місці стоять тут розвідки, в яких Гнатюк досліджує мандрівні теми, стараючись вияснити якими дорогами вони до нас приходили, як оформилися в українському фолкльорі та які культурні пережитки принесли до наших часів. Одною з перших того рода студій є „Словацький опришок Яношик у народній поезії” (див. його „Передне слово” до збірника праць, присвячених пам'яті В. Гнатюка, „Матеріяли до етнології й антропології т. XXI-XXII кн. 1, 1929, ст. VI).

Високо цинили фолкльорну, етнографічну й діалектологічну працю Гнатюка, крім своїх, як Колесса, Грушевський, Франко, коли згадати лише найвизначніших, також і чужинці, як, напр., польський славіст А. Брюкнер, шведський лінгвіст О. Брех, а зокрема чеські славісти й фолкльористи, з яких одним з перших був *Ченек Зібрт*, що у своїй рецензії на перший том „Етнографічних матеріалів” високо цинив Гнатюкову порівняльну методику, яка, влегше користуватися збірником. Він писав також про „Руські оселі в Бачці”, про „Народну поживу . . . у Сх. Галичині”, про „Кушнірство в Галичині” та ін. („Česky lid” č 2-3, 1968)

ЗМІСТ

Дослідник „нерушеного терену”; передмова — <i>Б. Романенчук</i>	5-23
Від упорядника	24
Англійська передмова: A Note on Volodymyr Hnatiuk- <i>Л. Рудницький</i>	25-28
Володимир Гнатюк:	
Українська народна словесність	29-40
Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності	41-56
Угроруські духовні вірші	57-66
Коломийки; передне слово	67-84
Гаївки; передне слово	85-96
Колядки і щедрівки: передне слово I	97-102
Колядки і щедрівки; передне слово II	103-114
Народні оповідання про опишків; передмова	115-130
Словацький опишок Яношик [дослідження]	131-162
Українські народні казки, 1913; передне слово	163-165
„Баронський син в Америці”; передмова до збірки казок 1917	166-170
Народні новелі 1917 (передмова)	171-175
Українські народні байки; передне слово	176-184
Деякі уваги над байкою [дослідження]	185-205
„Етнографічні матеріали” Б Грінченка; рецензії	206-212
Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків [огляд]	213-240
В справі літературної мови підкарпатських русинів [стаття]	241-247
Деякі оповідання про опишків [запис П. Шикерика- Доникового]	249-260
Як відбуваються коляди у гуцулів [запис П. Шикерика- Доникового]	261-281
Матеріяли до бібліографії про В. Гнатюка — <i>Б. Романенчук</i>	283-287